

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

פרשות מטות-מסעי, תשס"א
מספר 402מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

גואל הדם

"גואל הדם הוא ימית את הר'צח בפגעו בו הוא ימתנו" (במד' לה, יט). בפרשת מסעי נזכר גואל הדם כמה פעמים, הן בקשר לרצח במזיד והן בקשר לרצח בשגגה. להלן נייחד את דברינו להבנת הפן הרעיוני-מוסרי של מצוות גאולת הדם.¹

רד"צ הופמן בפירושו לדברים יט, ו מבאר את הצד הלשוני של המושג בדרך הבאה: עיקר פירוש שורש 'גאל' הוא לתבוע בחזרה מה שהיה שלו, ומכאן משתמש הכתוב בלשון זה לעניין תביעת הדם (השוה 'דורש דמים' תה' ט, ג), דהיינו לנקום. אם-כן, גואל הדם הינו קרוב משפחה הנוקם דם קרובו.

ההגדרה המילונית של "נקמה" היא: ענישה מתוך דחף פנימי לצער אדם על שגרם נזק או עלבון, נקם על מעשה רע (מילון ספיר). ואכן בפרשייה המקבילה בפרשת שופטים העוסקת בנושא, אנו מוצאים את המניע: "פן ירדף גאל הדם אחרי הר'צח כי יחם לבבו" (יט, ו). ראשיתו של הציווי בספר בראשית (ט, ו) "ש'פך דם האדם באדם דמו ישפך". כלומר, בגאולת הדם יש כפרה על עוול מוסרי שנעשה לנרצח. חשיבותה של הכפרה מודגשת מספר פעמים במקרא, ובראשונה לאחר רצח הבל (בר' ד, י): "קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה". האדם מצווה לנקום את דם הנרצח: "באדם דמו ישפך", ומכאן ביטוי האזהרה החוזר ונשנה: "דמו בראשו" (לדוגמא: יהו' ב, יט; יחז' לג, ד-ה; ויק' כ, ט). אם האדם לא ביצע את המוטל עליו, ה' יקום את הדם (לדוגמא: בר' ט, ה; דב' לב, מג; מל"ב ט, ז; יחז' לג, ו).²

¹ על הצד ההלכתי עיין: ערך 'גואל דם', אנציקלופדיה תלמודית; מאמרו של אהרן שמש "על ערי המקלט", מחניים 13, 1996, ובמאמרו "מי גולה לערי מקלט", פרות האילן אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 505; מנחם בן ישר, "על טעם ערי מקלט", פרות האילן אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 506; במחקרו של איתמר ורהפטיג, תחומין יא, תש"ן עמ' 326 ואילך ובמאמרו ב"הצפה" יד בתשרי תשמ"ו; וכן ראה משה רייס, "המודיע" ו כאב תשנ"ב.

² על בסיס מצווה זו התפתחו מספר סיפורים בספרות חז"ל כגון: הסיפור על דמו של הנביא זכריה, בבלי, סנה' צו, ע"ב. על הסיפור ומקבילותיו, עיין בספרו של יוסף היינימן, אגדות ותולדותיהן, ירושלים 1974, עמ' 31 ואילך, וכן בסיפור מדב"ר, ב, כה שהוא מביא: "אמרו: מעשה בשני אחים שהרג אחד מהן את חברו. מה עשתה אמן? נטלה כוס אחד ומילאתו מדמו והניחה אותו במגדל, והייתה נכנסת כל יום ויום ומצאה אותו הדם תוסס. פעם אחת נכנסה והביטה אותו ומצאתו ששתק. אותה שעה ידעה שנהרג בנה האחר".

אולם, מראשית הופעתה של גאולת הדם במקרא היא לוותה בהסתייגות של המקרא. מ"ד קאסוטו, בפירושו לספר בראשית³ מציין את הדברים הבאים:

הוראה מיוחדת לפיסקות אלה, המהוות את עיקר החידוש שהן באות ללמד, והיא מחאה נגד המנהג על נקמת הדם... (ההדגשה במקור, י"ב).
ניכרת בחוקי התורה נטיה לצמצם אותו ולהעמידו על המועט: גואל הדם נעשה כמעט רק למבצע פסק דינה של העדה, ובשביל הרוצח בשוגג נקבע דין גלות לעיר מקלט במקום נקמת הדם.

ברוח הדברים האלה מפרש קסוטו את המילים: "כל הורג קין וגו'" (בר', ד, טו):

אסור לנקום נקמת הדם. כאן משמיעה התורה את התנגדותה לנקמת הדם (ההדגשה במקור, י"ב) שהייתה נהוגה במזרח הקדמון. רק ה' שופט כל הארץ, ושופטי בשר ודם הדנים בשמו, רשאים לחרוץ דינו של הרוצח, ולא קרוביו של הנרצח כי יחם לבבם.⁴

וכן בפירושו לספר שמות: ואשר לא צדה והא-להים אנה לידו ושמתי לך מקום אשר ינוס שמה (כא, יג) מדגיש קאסוטו (עמ' 188):

התורה באה לתקן את הנוהג הקדום של גאולת הדם, וגם להתנגד לשיטה המשתקפת בחוקי ח'מורבי, סעיף 229, שלפיה מי שגורם למות רעהו אף שלא בכוונה מות יומת.

כאן המקום לעורר את השאלה העקרונית – אם התורה אינה מעריכה בצורה חיובית את מנהג גאולת הדם, מדוע קבעה אותו כציווי?

מקורה של שאלה זו ושל אחרות הנגזרות ממנה, הוא באי-נוחות מדמותו של גואל הדם. חובת המשפט נמסרה בידי מוסדות המשפט, ואם יסתבר לאחר הליך משפטי נאות, כי מדובר ברוצח במזיד, לבית-הדין ישנה הסמכות להוציאו להורג. מדוע, אם-כן, גואל הדם הוא זה שצריך להוציא לפועל את גזר הדין של בית-הדין? האם רק על-בסיס ההנחה ש"חם לבבו" נתיר לו לשפוך דמים?

שד"ל⁵ בפירושו לפסוק יב בפרק לה בפרשתנו מתייחס לתמיהות שהבאנו:

והנה בדורות הראשונים, בטרם יהיו העמים מסודרים תחת מלך ושרים ושופטים ושוטרים, היתה כל משפחה נוקמת נקמתה ממשפחה אחרת, והקרוב יותר אל הנהרג היה חייב לנקום מיתתו; והתורה העמידה שופטים ושוטרים ונטלה הנקמה מיד היחידים ומסרה אותה לכל העדה. והנה כשהיתה הרציחה בזדון ייתכן להשקיט את הגואל, כי יאמרו לו: הנח להם לשופטים, הם יחקרו הדבר, ואם בן מוות הוא ימיתוהו; אבל כשהיתה ההריגה בשגגה, לא היה אפשר להשקיט את הגואל ולהכריחו לראות מי שהרג את אביו או את אחיו נשאר בלא עונש, כי היה נראה לו ולכל יודעיו ומכיריו כאילו אינו אוהב את אביו ואת אחיו, מאחר שאינו נוקם את נקמתם. והדעת הזאת לא היה אפשר לעקור אותה בבת אחת (ההדגשה שלי, י"ב), וראתה החכמה האלקית, שאם יהיה גואל הדם נענש מיתה בנקמו את קרובו הנהרג בשגגה, עדיין לא יימנעו כל הגואלים ולא רובם מעשות נקמת קרוביהם, ועל-ידי זה ירבו הנהרגים ללא תועלת... לפיכך מה עשתה התורה? הניחה זכות לגואל לנקום מיתת קרובו, אבל קבעה מקום מקלט לנוס שמה הרוצח ולא יוכל לבוא שם ולהורגו.

מדבריו משתמע שהתורה, בהכירה בעובדה שלאדם קשה להיגמל מהרגלים שדבק בהם במשך זמן ממושך, מציעה לו מסלול של היגמלות בשלבים, על-ידי חינוך הדרגתי. עליו להתרגל לקיומם של מוסדות המשפט, לקבל את מרותם ואת סמכותם לבצע את גזר-הדין. אין לו זכות

³ מאדם עד נח, עמ' 123.

⁴ מאדם עד נח, עמ' 152.

⁵ שמואל דוד לוצאטו, 1800 טריסטה – 1865 – פאדובה. פרשן מקרא, היסטוריון והוגה דעות, חוקר ספרות, מחנך ומשורר, מאבות חכמת ישראל.

לפגוע ב'מכה נפש' בשגגה, אלא אם 'מכה הנפש', שהוגלה לעיר המקלט משום שהרג נפש, לא ימלא אחר הוראות התורה שלא לצאת מעיר המקלט עד יום מותו של הכהן הגדול, שמיתתו מכפרת על פשעי השוגג.

נראה שהסייגים שהתורה מעמידה סביב מצוות גאולת הדם, הם שלבי חינוכו של האדם בהשתחררותו מכבלי המנהג הקלוקל של נקמת הדם. ההיתר שהתורה נותנת לגואל הדם הינו זמני, עד שיגיע לשלב שיוכל להיגמל מהרצון להרוג כצורך של נקמה.

המנהג הקדום צמח מתוך רגשות טבעיים שקיימים באדם. התורה מתירה לאדם להוציא את רגשותיו מהכוח אל הפועל, אולם מגבילה אותו על-מנת שביין שאין דעתה נוחה מדרכו זו, וראוי לו שישתחרר מהצורך לבטא את רגשותיו בדרך נפסדת.

בדרך זו ניתן להבין את מצוות "אשת יפת תואר" (דב' כא, י ואילך); את דיני עבד עברי (שמ' כא, א ואילך); "היתר אכילת בשר תאוה" (דב' יב, כ ואילך);⁶ ולדעת הרמב"ם - אף הקרבנות (מורה-נבוכים, מאמר ג, פרק לב).

כך מנסחת את הדברים נחמה ליבוביץ בעיוניה לספר דברים (עמ' 128):

אומנם אולי יראה הדבר מוזר בעיני הקורא, שמצוות התורה אינן מוחלטות, והלוא זהו אחד מעיקרי אמונתנו ש"זאת התורה לא תהא מוחלפת" ... והיתרים אלה שנתנה התורה בהתחשבה בחולשת המין האנושי (ההדגשה במקור י"ב), כל עוד "כולם ידעו אותי" – הן הן גדולתה.

וכאן היא מצטטת את דברי הראי"ה קוק זצ"ל בספרו "טללי אורות", פרק ח:

זאת היא מעלתה של המוסריות כשהיא מחוברת למקורה האלוקי, שיודעת היא "עת לכל חפץ" ולפעמים היא כובשת את מעיינה בשביל לקבץ כוח לתקופות הבאות, מה שלא יוכל קוצר-רוחה של המוסריות המנותקת ממקורה לשאת ולסבול.

וכך מסבירה היא את דברי הרב:⁷

לדעת הרב, המוסריות האוטונומית אינה מדריכה באיטיות ובוהירות ולפעמים בויתורים ואין לה סמכות לוותר, היא יודעת רק צו קטיגורי, ואילו הדרכת התורה יודעת הדרגה.

הווה אומר, התורה צמצמה את מנהג גאולת הדם לממדים מינימליים, בכך שייפתה את כוחו של הגואל לבצע את גזר-הדין במקרה של מזיד וכן במקרה שהשוגג עוזב את עיר המקלט, כדי שישמש כלי הרתעה לרוצח בשגגה לכל יעזוב את המקום שנשלח אליו על-ידי בית-דין. חז"ל צמצמו את הניסוח המקראי, והמשנה (מכות ב, א) אינה מזכירה את הצורך לנוס לעיר המקלט, אלא מחליפה את המנוסה בעונש גלות – "אלו הן הגולין". מכאן מגיעה נחמה ליבוביץ למסקנה (שם, עמ' 186):

משמע ששוב לא היה צורך בערי מקלט כהגנה בפני הרודף, מפני שכבר לא היה גואל הדם רודף, וכבר נתנוון יצר זה של עשיית דין לעצמו.

תופעה⁸ דומה מוצאים אנו בשאר המצוות שהזכרנו לעיל, כגון עבד עברי שהגבלות הרבות שהטילו על בעל העבד, הביאו את הגמרא בקידושין (כ, ע"א) למסקנה: "כל הקונה עבד כקונה אדון לעצמו". תופעת הצמצום בולטת גם בשתי פרשיות אחרות: עיר הנידחת (דב' יג, יג-יט) ופרשת בן סורר ומורה (שם, כא יח-כב), שעליו נאמר בתלמוד (סנה' עא, ע"א): "בן סורר ומורה לא היה ולא עתיד להיות".

כדברי סיכום נביא את פירוש רש"י על הפסוק בדברים: וראית בשביה אשה יפת תאר, וחשקת בה ולקחת לך לאשה (כא, יא). בהסתמכו על הגמרא בקידושין (כא, ע"ב) ועל דברי

⁶ עיין בדבריו המפורסמים של הראי"ה קוק בספרו "טללי אורות", פרק ח.

⁷ שם בעמ' 130. ועיין בדבריה על ערי המקלט בעמ' 182 ואילך, שמהווים בסיס רעיוני למאמר זה.

⁸ על התופעה והשלכותיה המוסריות, עיין במאמרי: "היבטים מוסריים בפרשיות הלכתיות בתורה", מים מדליו, שנתון מכללת ליפשיץ, ירושלים תש"ס, עמ' 7 ואילך, ובהפניות הביבליוגרפיות בגוף המאמר.

תנחומא לפרשת "כי תצא", מסביר רש"י את הסיבה שהתורה מתירה ליוצא למלחמה לשאת אישה שחשק בה:

לא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע, שאם אין הקב"ה מתירה ישאנה באיסור. אבל אם נשאה סופו שונאה שנאמר אחריו: "כי תהיינה לאיש וגו' (פס' טו), וסופו להוליד ממנה בן סורר ומורה.

התורה בהיותה "תורת חיים", ניתנה לבני-האדם על מגרעותיהם וחולשותיהם, ובהסתמך על יכולתם או אי יכולתם להתמודד עם יצריהם, היא נענית באופן חלקי ליצריהם מחד-גיסא, אך נותנת הגבלות וסייגים מאידך-גיסא.⁹ כל זאת כדי לחנכם בשלבים לקראת השלמות המוסרית הרצויה.

ד"ר יאיר ברקאי

ירושלים

⁹ ישנם המסבירים את התופעה בהסתמכם על אמרת חז"ל: "דיבר הכתוב בהווה" ונראה לענ"ד שטעות בידם משתי סיבות: האחת משום שהמדובר במונח הלכתי שבאכר ב"ערכי מדרש" מגדירו כך: "הכתוב דיבר על דבר אחד רגיל, אבל הכוונה היא לכל מי שנכנס בגדר הדבר ההוא". לא נראה שהסוגיות שנדונו במאמר זה מתאימות להגדה זו. והסיבה השנייה נובעת מתוך הרצון לסווג את הסוגיות שנדונו, בקבוצת מקרים שבהם התורה מסייגת את המצווה מתוך אי-שביעות רצונה מהתופעה, ואין אמרת חז"ל הנ"ל הולמת אותה.